

बी.ए.द्वितीय वर्ष
सत्र चतुर्थ

रसयात्रा :-

१) दूर मनोन्यात :-

अमावास्येची रात्र, वादळाने उच्छाद मांडलेला आहे, गलबताचे शीड फाटते आहे. अशा वेळी भांबावलेल्या, भेदरलेल्या आपल्या सवंगडी नाखव्यांना त्यांच्यातलाच एक धीर देत आहे. तो त्यांचा नायक नसेलही, पण तो द्रष्टा असल्यामुळे आणि म्हणूनच वादळातही स्थिरचित्त असल्यामुळे त्याच्या भवितव्याचा वाटाडया आहे. अशा स्थितीतही धीरोदत्तपणे तो त्यांच्या नजरा बंदराकडे खेचतो. तिथल्या स्तंभावरच्या शांत हिरव्या प्रकाशाकडे इशारा करतो त्याच्या दृष्टीने तो केवळ प्रकाश नाही केवळ ज्योत नाही तर

किरणांचा उघडून पिसारा देवदूत कोणी

काळोखावर खोदित बसला तेजाची लेणी

अशी त्याची श्रध्दा, तुमची अंधश्रध्दा केवढीही काळी-कभिन्न असो, पाषाणसारखी कितीही कठीण आणि आडमुठी असो श्रध्देचा हा चिरंजीव देवदूत तिच्यावर तेजाची लेणी खोदीत बसला आहे असे आश्वासन तो त्यांना देतो त्या दोन ओळींनी ही कवीता भलतीच वर उचलली आहे. शब्दांच्या मोजक्या फटकान्यात जिवंत चित्र उभे करण्याची कुसुमाग्रजांची ताकद या कवितेत आरंभापासूनच दिसते. पण या दोन ओळीत तिने उच्चांक गाठला आहे.

२) हिमलाट :-

नव्या मुल्यांची पहाट उजळू लागली आहे. नेमक्या याच वेळी पाखरांना दाढांखाली रगडणारी आणि गोरगरिबांना गारठून ठार करणारी लावसट अशी हिमलाट चोरपावलांनी आली आहे. ती मायावी आहे, भासते पण दिसत नाही. तिचे परिणाम भयानक आहेत. ती समर्थ असली तरी श्रीमंतांना वचकून आहे. त्यांच्या वाटयाला जाण्याचा धीर तिच्यात नाही. कवितेच्या पहिल्याच ओळीत पहा असा सावधानतेचा इशारा आहे. श्रीमंतांना सोडून इतर सर्वांवर वरवंटा फिरवायला निघालेली कोण ही कृत्या, भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतून उद्वलेललीही अंध निघृण शोषणशक्ती कां की दरिद्रता ? कवी हे स्पष्ट सांगत नाही नुसता संकेत करतो. कविता प्रतिकात्मक ठेवून कालाप्रमाणे तिच्यात नवीन आशय पाहता यावा अशी सोय जाणून बुजूनच त्याने केली असावी, त्या कृत्येला तोंड देण्यासाठी कवीने अग्नीला क्रांतीकारक दाहक वृत्तीला आवाहन केलेले आहे. सामाजिक आशयाच्या कवितेला, कवीला, तद् विषयक निष्ठा त्याच्या प्रतिभेत सक्रान्त होण्याइतकी प्रखर असल्यास कलादृष्ट्या कशी आगळी कळा येते हे येथे पाहण्यासारखे आहे.

३. स्वप्नांची समाप्ती :-

कुसुमाग्रजांची ही अतिशय गाजलेली प्रेमकथा या कवितेत कुसुमाग्रजांच्या कल्पकतेबरोबर

त्यांची सौंदर्यवेधकता, निसर्गप्रिती, भावोत्कृष्टता, स्वप्नलबुधदता, विचारशीलता, आणि वास्तवतेचे भान अशा त्यांच्या किती तरी गुणांचा मनोज्ञ संगम सहजसुंदर रितीने जमून आला आहे.

काढ असे गळ्यातील तुझे चांदण्याचे हा
क्षितीजांच्या पलीकडे उभे दिवसाचे दूत

या पालुपदासारख्या येणाऱ्या कडव्यांत स्वप्न आणि वास्तव यांच्यातल्या जन्जात वितुष्टाकडे संकेत करून त्याची विदारकता त्यांनी मोठ्या संयमाने हाताळली आहे. शुक्रतारा मंद होऊन लागल्यापासून प्रकाशाच्या पावलांची चाहूल स्पष्ट होईपर्यंत खेड्यातील पहाटेची परिवर्तने, आता स्वप्नातला आवर घातल्याशिवाय गत्यंतर नाही. या प्रियकराच्या जाणिवेच्या संदर्भात विलक्षण सौंदर्यवेधी वृत्तीने येथे टिपलेली आहेत. या गीतातला प्रियकर वास्तवाची ही अपरिहार्यता स्वीकारतो आणि त्या दृष्टीने आपल्या प्रेयसीची समजूतही घालतो.

४) अहि-नकुल :-

अहि-नकुल ही कुसुमाग्रजांची अशीच एक अविस्मरणीय नितांत सुंदर कविता, पण या कवितेत त्यांच्या एका निराळ्याच शक्तीचा आपल्याला साक्षात्कार होतो. अहि-नकुलांच्या संग्रमाचे हे रौद्र दर्शन एखाद्या सप्तरंगी चलत् चित्रपटाप्रमाणे बारिकसारिक सर्व तपशिलासह आपल्यापुढे मुर्तिमंत होते. ते पाहतांना आपले डोळे बांधल्यासारखे होतात. ते त्याच्यावरून किंचितही हालत नाहीत. संग्रामतला सगळा त्वेष, आवेश आणि सगळे पेचपवित्रे आपल्या स्तिमित दृष्टीपुढे उलगडू लागतात, आणि आपण नखशिखान्त थरारून जातो. नागाची चाल, त्याचा दिमाख, त्याचे चापल्य, त्याचे गांभीर्य आणि त्याचे विध्वंसक सामर्थ्य यांचे यथातथ्य वर्णन करतांना कुसुमाग्रजांनी आपल्या कल्पनांचा अक्षरशः पाऊस पाडला आहे. पण योजलेल्या साऱ्या उत्प्रेक्षा कशा चपखल आणि त्याचे विविध विशेष नेमकेपणाने स्पष्ट करणाऱ्या आहेत. अशा या सामर्थ्यशाली नागावर झडप घालायला आलेला नकुलाची चाहूल लागताच त्याने स्वीकारलेले मरणाचे आव्हान आपल्याला दिपवून टाकते त्यानंतरच्या उभयतांच्या झटापटीचे चित्रे तर अंगावर रोमांच उभे करतात, अशा वेळी कुसुमाग्रजांच्या भाषेवर लाव्हा रसाची तप्तता, कल्लोळशीलता आणि कांती चढू लागते.

५) आगगाडी व जमीन :

आगगाडी ही जुलूम करणाऱ्या शक्तीचे प्रतीक आणि जमीन ही सहन करणाऱ्या शक्तीचे प्रतीक असे कल्पून त्यांच्यातला संघर्ष कवीने येथे अत्यंत नाट्यात्मक पध्दतीने चितारला आहे. या कवितेची चाल चालतेही आगगाडीच्याच तालात, त्यामुळे तिच्या आशयाशी आपण चटकन तादात्म्य पावतो.

आधी सोशिक जमिनीची दीन विनवणी त्यांनंतर तिला आगगाडीकडून मिळालेले उद्दाम उत्तर आणि निर्घुन वर्तणूक आणि शेवटी जमिनीच्या दुखावलेल्या स्वाभीमानाने प्राणपणाने उचल खाल्यामुळे आगगाडीचा झालेला चक्काचूर अशा तीन नाटयचित्रांतून ही कविता आपला परिणाम साधते.

समर्थाच्या दर्शनी शक्तीच्या मुळाशी असलेले दौर्बल्य आणि दुर्बळांच्या मुकाट अशक्तीतून दडून बसलेले अपार बळ याची जाण उत्कटतेने घडवण्याच्या कसबात या कवितेचे यश मुख्यतः सामावलेले आहे. उल्लेखलेली दोन्ही प्रतीके मानवी भावनांनी कशी बोलतात वागतात हे येथे पाहण्यासारखे आहे त्याचमुळे त्याच्यामागचा आशय असा मुर्तीमंत होतो.

६) जालियनवाला बाग :-

नाटयात्कमता हे कुसुमाग्रजांच्या प्रतिभेचे एक खास वैशिष्ट्य. त्याचा केव्हा आणि कसा उपयोग करावा हे फार चांगले जाणतात. याचे प्रत्यंतर म्हणून ही कविता लक्षणीय आहे. एरवी हजार ओळीत देखील जो विषय नीट सांगात आला नसता तोच अवघ्या बारा ओळीत इतक्या प्रभावीपणे व्यक्त झालाच नसता. जालियनवाला बागेतील अमानुष हत्याकांड इतक्या प्रभावीपणे व्यक्त झालाच नसता. जालियनवाला बागेतील अमानुष हत्याकांड त्यांच्या प्रतिभा चक्षुकडे उभे राहताच आपल्या भाईबंदाची कत्तल जाली या विचारापेक्षा माणसाकडूनच माणसांचा आणि माणुसकीचा निःपात झाला ही जाणीवच त्यांना जास्तीत जास्त खोल जखम करून जाते. त्यामुळे त्यांची देशभक्ती मानव्यात आणि संताप करुणेत संक्रांत होतात. या जखमेवर पुन्हा मीठ चोळले जाते. या जाणीवेने की हा महाभयंकर प्रकार परम कारुणिक ख्रिस्तांचे अनुयायी म्हणविणाऱ्यांकडून घडावा.

७) कोलंबसाचे गर्व गीत :-

ही कविता खरे पाहता गर्व गीत नसून माणसांच्या दुर्दम्य विझिगीष् महत्वाकांक्षेचे आणि अनंत अशा ध्येयासक्तीचे गीत आहे. कोलंबस हा इथे मानवतेचे निशान मिरवीत अज्ञातांचा महासागर धुंडाळण्यासाठी आणि त्यातील नवनवे प्रदेश जिंकण्यासाठी निघालेला अपराजित वृत्तीचा जीवनवीर आहे. किंबहुना अशा सर्व वीरांचा तो प्रतिनिधीच आहे पण त्याचे चित्र उभे करतांना कोलंबस म्हणून त्याची जी वास्तव व्यक्तीरेखा कवीच्या नजरेसमोर आहे तिचा ठळकपणा त्यांने कुठेच पुसट होऊ दिलेला नाही. तो धर्माने ख्रिस्ती असल्यामुळे आणि त्याची आपल्या धर्मावरची श्रद्धा जाज्वल्य असल्यामुळे आपल्याला वेढणारे महासागराचे अक्राळविक्राळ वादळ हे त्याला स्वर्गातून खाली लोटल्या गेलेल्या सैतानाने सुडबुध्दीने मांडलेले रुद्रभीषण वेताळतांडव वाटते. या तांडवाचे वर्णन कोलंबसाच्या प्रेमाती व्यक्तीमत्वाला साजून दिसेल, आणि महासागराच्या क्षोभाच्या विराटत्वाचा स्पर्श घडविल अशा उत्तुंग प्रतिभांच्या सहाय्याने कवीने केले आहे. हे वर्णन जितके प्रत्यक्षातल्या सागराच्या आहे. तितकेच ते अज्ञात जीवनसागराचेही आहे. जीवनाच्या महाकाव्याचा हा धीरोदत्त नायक येथे आधी पदच्युत सैतानाला आव्हान देतो. आणि मग वादळातल्या आपल्या सवंगड्यांचा धीर खंबीर रहावा, स्वतःच्या जीवनचक्रावरची त्याची श्रद्धा अभंग टिकावी, दिव्य उदिष्टावरची त्यांची दृष्टी पक्की असावी, आपण काय साधायचा निर्धार करून निघालो आहोत. याचे भान त्यांच्या ठिकाणी जागते असावे याची त्यांना तो समयोचित समज देतो. तो त्यांना भलती आश्वासने देत नाहीत. नसत्या आशा लावत नाहीत. आपले जीवन ही सुळावरची पोळीच आहे. आणि आपण उघड्या डोळ्यांनी ते पत्करले आहे किंबहुना ते नियतीनेच आपल्या जन्मबरोबर आपल्यावर सोपवलेले आहे. तो त्यांना प्रखर आत्मविश्वासाने सांगत आहे. हे गीत म्हणजे आलेल्या प्रसंगाच्या निमित्ताने त्याने केलेल्या

स्फूर्तीपद भाषणच आहे. तेथे नाटयगुणांच्या जोडीला कवीचे वकृत्व गुणही प्रकर्षाने प्रकट झाले आहेत. कशासाठी जपावे पराभूत प्राणा ? या ओळीपासून सगळ्याच ओळी चढत्या श्रेणीने तेजस्वी सुभाषितांची कळा घेऊन अवतरल्या आहेत. कसली पत्रास ठेवता या सागराची ? त्याला सांगा.

अनंत अमुची ध्येयासक्ती अनंत अन् आशा

किनारा तुला पामराला.

७) पृथ्वीचे प्रेमगीत :-

कुसुमाग्रजांच्या प्रतिभेला भव्यतेचे उपजत वेड आहे. परिमाणे जितकी मोठी तितका तिचा गरुडविहाराला अधिक अवसर मिळतो. त्यांना तो भिडतेही मोठया आत्मविश्वासाने आणि सहज, मराठीत सुंदर, सुक्ष्म आणि सखोल प्रेमगीते काही थोडीथोडकी नाहीत. प्रत्येक कवीने या बाबतीत आपली प्रतिभा पणाला लावून पाहिली आहे. पण पृथ्वीचे प्रेमगीत लिहिण्याचे सुचले, आणि साधले कुसुमाग्रजांचाच. या प्रेमगीतांची उभारणी पृथ्वीमातेला सुर्यनारायणाविषयी वाटणाऱ्या दाहक आणि उत्कट अशा भक्ती सदृश्य प्रेमाकर्षणावर आधारल्यामुळे पहिल्या ओळीबरोबर ते आपल्याला उदात्तांच्या अंतरिक्षात घेऊन जाते. जगतांच्या पितरांचा हा शृंगार दुबळा आणि हिणकस कसा ? स्वभावतः तो समर्थ आणि दिव्यच असणार, तो दिव्याकाशतला आणि तसाच युगायुगांचाही आहे. त्यामुळे तो सहज स्थलकालातील बनतो.

या गीतातील पृथ्वी प्रौढ आहे. सावित्रीसारखी निष्ठावंत आहे. बाहेरून शांत दिसली तर तिच्या अंतः करणातली प्रेमज्योत जळती, जागती आहे. तारे, चंद्र शुक्र, मंगळ, ध्रुव आणि धुमकेतू आपापल्या परीने आपापल्या स्वभावानुसार तिचे मन जिंकण्याचा प्रयत्न करतात. या प्रीतीच्या ज्या परी कुसुमाग्रजांनी चित्रित केल्या आहेत. त्या जितक्या वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत तितक्याच नीटस् रेखीव आणि प्रत्येकाच्या स्वभावाला चपखल बसणाऱ्या आहेत. पण यापैकी कुणाचाही अनुनय तिचा चित्तवेध करू शकत नाही.

परी भव्य ते तेज पाहून पूजून

घेऊ गळ्याशी कसे काजवे ?

नको क्षुद्र शृंगार तो दुर्बवांचा

तुझी दूरता त्याहुनी साहवे..